

"Третя хвиля" демократизації: підсумки і перспективи Аналіз зарубіжних концепцій

Світлана Наумкіна,

доктор політичних наук, професор,
завідуюча кафедрою політичних наук

Південноукраїнського державного педагогічного університету
ім. К. Ушинського

Метою статті є розкриття та аналіз наукових концепцій провідних зарубіжних дослідників демократії, еволюція їх поглядів у контексті міжнародної політичної ситуації кінця XX – початку XXI століття. Проаналізовано структуру, способи ініціювання, тенденції та перспективи розвитку "третьої хвилі" світового процесу демократизації. Здійснено також аналіз структур демократичного транзиту, що дозволяє відрізнити становлення демократії від її стабілізації. З'ясовано, що, згідно з провідними концепціями демократизації, перехідний стан, який є, природно, проміжним, часто буває невизначеним за результатами процесів, які відбуваються за специфічних умов конкретної країни, але загалом ці процеси базуються на основі єдиних закономірностей та відносно вузького набору шляхів, способів та моделей руху до нового демократичного політичного режиму.

Повсюдне поширення демократії у світі, поза сумнівом, є найважливішим політичним феноменом останніх десятиліть XX століття. У цей період такі явища, як військові хунти, особистісні диктатури й однопартійні системи були потіснені демократичними урядами. Протягом тривалого часового відрізка минулого сторіччя демократія сприймається вже не як альтернатива античному полісу чи "старому порядку", а як теоретично універсальна, хоча практично й обмежена певними економічними та культурними межами, форма політичного устрою, яка забезпечує широким прошаркам населення можливість визначати певною мірою (насамперед через вибори та референдуми) характер політики. Але це розуміння демократії досить умовне і не відображає глибокої сутності

явища. Так, важко, а вірніше, неможливо перелічити навіть найчастіше вживані дефініції цього поняття. І не тільки тому, що в різних суспільних системах демократія інтерпретується неоднаково, але й тому, що практично кожна держава будь-якого режиму вважає себе сьогодні демократичною. (Хоча з усіх незалежних країн приблизно третина може називатися справді демократичними. Але й вони далекі від ідеалу, тому що якнайменш третина їх населення приречена на маргіналізацію).

Труднощі в утвердженні єдиних концептуально-ідеологічних підходів до розуміння демократії існують, здається, і через те, що демократія за своєю сутністю – полісубстанційне явище і тому є внутрішньо сумісною з досить широким колом уявлень, а отже й режимів. Хоча в результаті вся різноманітність позицій неминуче зводиться до прагнення вирішити певні принципові питання, які характеризують природу даного політичного устрою. Наприклад, питання про співвідношення інституціональних і ціннісних основ демократії. Ця дискусія тільки на перший погляд може здатися далекою від реальних проблем, оскільки правлячі кола повинні дати практичну пораду щодо питання: чи розцінювати демократію як інституціональний захід, який припускає можливість застосування механізмів раціонального перерозподілу владних ресурсів між групами на підставі систематичних виборів, установлення процедур ротації еліт, визначення повноважень і взаємної відповідальності між верхами і низами, або ж її варто вибудовувати як сукупність політичних зв'язків, що втілюють деякі наперед визначені цінності й ідеали (на зразок “справжнього народовладдя”), які містять певні пріоритети та обмеження для входження у владні структури й використання влади? Якою є теоретична відповідь – така й практична модель політичної демократії.

Оцінюючи вражаюче розширене трактування демократії, директор Інституту стратегічних досліджень ім. Дж. Оліна, професор Гарвардського університету С. Хантінгтон виокремлює два важливі моменти. По-перше, демократія не обов'язково вирішує проблеми суспільної нерівності, корупції, неефективності, несправедливості й некомпетентного прийняття рішень. Однак вона забезпечує інституціональні умови, котрі дозволяють гарантувати свободу індивіда, захищати його від масових порушень прав людини.

Істотний внесок у виявлення співвідношення між ступенем демократичності та рівнем свободи належить Р. Гастилу. (У цій статті не будемо заглиблюватися в саме розуміння терміну “свобода”, що вже блискуче зроблено І. Берліном у його лекції “Два поняття свободи”. Термін вживається автором у його сукупній значимості). 1978 року Р. Гастил створив дослідницький центр у США – „Фрідом хаус”, який проводив і публікував щорічно компаративістський аналіз інституціональних умов забезпечення і виконання основних прав і свобод людини та громадянина. Методологія і методика аналізу рівня свободи, за Р. Гастилом, досить

проста: вона здійснюється на основі двох складових – списку політичних прав у країні та переліку громадянських свобод [1].

Демократія – це засіб проти тиранії, і саме через те, вважає С. Хантінгтон, вона дає людям шанс вирішувати й інші соціальні проблеми. Це по-перше. А по-друге, поширення демократії у світі знижує ймовірність війн [2]. Однак водночас С. Хантінгтон вважає, що спроба подальшого розвитку демократії викликає істотні перешкоди економічного та культурного характеру. Крім того, спрацьовує і діалектична природа історії – будь-який значний рух у якомусь напрямку втрачає, зрештою, свою енергію та породжує контртенденцію.

Це справедливо і щодо процесів демократизації. Нинішня, третя її “хвиля” розпочалась на Іберійському півострові в середині 70-х років ХХ сторіччя, охопивши далі майже 40 країн. А “перша хвиля” зародилася в США на початку ХІХ століття, сягнувши кульмінаційного розвитку після Першої світової війни, коли у світі утворилося більш 30 демократичних держав. Однак марш Б. Муссоліні на Рим у 1922 році знаменував собою початок зворотної хвилі, що підтверджується тим фактом, що на початок 40-х років залишилося усього 12 демократичних країн у світі. “Друга хвиля” демократизації була викликана результатами Другої світової війни і продовжувалася до 60-х років (приблизно два десятиліття). Зворотний рух продовжувався до 1973 року, у результаті чого в світі стало на 6 демократичних держав менше.

С. Хантінгтон робить висновок про початок зворотного руху вже і “третьої хвилі” демократизації, враховуючи, насамперед, соціальне поле діяльності політичних прав людини в сучасних країнах. Так, 1992 року, вперше за останні десять років, “Фрідом хаус” не зміг повідомити про збільшення у світі числа вільних країн. Відповідно до оцінок цієї організації, кількість людей, котрі живуть у “вільних” суспільствах, зросло на 300 мільйонів, а у “залежних” – збільшилося на 531 мільйон. У 42 країнах рівень свободи значно знизився, і лише в 19 – підвищився. Нині тільки 19% населення світу проживає у “вільних” суспільствах. Це найнижча цифра, починаючи з 1976 року [3].

С. Хантінгтон навіть намагається охарактеризувати “третю хвилю” демократичного процесу у вигляді військової кампанії, у ході якої “демократичні сили визволяють одну країну за іншою”. Але іноді “можна просунути занадто далеко вперед”, ставши мішенню для нападів і контратак. На думку С. Хантінгтона, третя хвиля демократизації досягла саме цієї фази.

Аналогічну точку зору висловлює й Л. Даймонд, аналізуючи соціально-економічну і політичну ситуацію в Латинській Америці. Так, він, зокрема, вважає, що цей регіон “у цілому досяг моменту застою в демократичних перетвореннях, коли відступи врівноважують і навіть перевершують досягнення”.

Відхилення від шляху демократизації постають значнішими й через те, що, на думку С. Хантінгтона, уявлення людей про найголовніше зло в їхньому житті змінюється зі зміною обставин. Так, у період репресивної диктатури та після її повалення ціннісні пріоритети в суспільстві можуть бути діаметрально протилежними. І, як часом буває, смак свободи, економічний добробут приходять на зміну бажанням про реальну свободу, правову державу тощо. С. Хантінгтон спробував на конкретних історичних прикладах проаналізувати, який режим – демократія чи диктатура – здатна краще вирішити ці завдання. Висновок не є тривіальним. Так, вчений вважає, що як тільки в країні „запанують” свобода і демократія, люди починають до цього ставитися, як до чогось само собою зрозумілого, і їхні першочергові турботи переносяться в економічну сферу. А ці проблеми під силу вирішити, скоріше, досвідченим авторитарним лідерам.

Другий висновок, якого дійшов С. Хантінгтон, стосується питання про максимальні перешкоди на шляху демократії. До них він відносить неможливість країн і нетривалість приходу демократії в ті або інші країни. Безумовно, не існує універсальних рецептів інституціонального будівництва, але є універсальні, типові помилки, котрих варто всіляко уникати. Є багато такого, чому нові демократії можуть навчитися одна в одній, а також у більш розвинених демократій.

Однак „...демократія не є величина однозначна... Демократія не є просто державною формою, що можна насунути на голову будь-якому народу, – зійде – підійде...”, – писав ще понад півстоліття тому І. Ільїн [4].

Як образно висловився Т. Еліот, демократія являє собою щось на кшталт машини і рослини. Причому якщо машина символізує принцип універсальності, що однаково проявляється у всіх країнах, то рослини – принцип унікальності, укоріненої в кожній національній культурі (саме таке сполучення унікальності й універсалізму зустрічається в трансформації сучасного Сходу).

Викликає інтерес у цьому плані й позиція Дж. Брайса, який у своєму класичному дослідженні проблем демократизації дійшов висновку, що „у минулому до демократії вів лише єдиний шлях – прагнення позбутися деяких відчутних утисків”. Демократія не була одвічною або основною метою боротьби, до неї зверталися як до засобу досягнення якоїсь іншої цілі, або ж вона діставалася як побічний продукт боротьби [5].

Отже, є всі підстави стверджувати, що у світі немає двох демократій, які б пройшли через боротьбу тих самих сил, що ведуть спір з того ж кола питань і з тими ж інституціональними наслідками. Тому здається малоімовірним, щоб якась демократія з точністю повторила шлях уже відомої демократії. Щоб прийти до демократії, вважає Д. Ростоу, потрібне не копіювання конституційних законів чи парламентської практично вже наявної демократії, а спроможність реально оцінити свої специфічні конфлікти й уміння виробити або запозичити ефективні механізми їх

розв'язання. І, зрозуміло, "прихід" демократії не варто тлумачити як щось таке, що здійсниться протягом року. Оскільки процес становлення демократії припускає появу нових соціальних груп, їх становлення і розвиток, то мінімальний термін переходу, за Д. Ростоу, мабуть триває протягом життя цілого покоління. У країнах, що не мали ранніше зразків для імітації, перехід до демократії, як правило, відбувається ще повільніше.

Серйозну увагу й обґрунтування взаємозалежності між демократією й економічним розвитком країн приділяв у своїх дослідженнях С. Хантінгтон. Так, аналізуючи "третю хвилю" демократизації, він дійшов висновку, що майже 2/3 країн, які здійснюють перехід до демократії, мали показники ВВП на душу населення 300 – 1300 доларів (у цінах 1960 року). Твердження С. Хантінгтона щодо "відступу демократії" базуються, насамперед, на економічному фундаменті цього політичного феномена. На його думку, демократизації сприяють певні економічні та культурні умови, зокрема відносно високий рівень економічного розвитку та переваги цінностей західної культури. За даними "Фрідом хаус", із 75 країн "вільними" названо тільки 5 азійських (Японія, Південна Корея, Монголія, Непал, Бангладеш), усього 2 мусульманські (Бангладеш і Турецька республіка Північного Кіпру) і лише 3 належать не до західної, а східної гілки християнства (Греція, Болгарія, Республіка Кіпр). Окрім країн Балтії, жодна з держав пострадянського простору не кваліфікована як "вільна" [6].

Аналогічну точку зору щодо взаємозв'язку економіки і демократії висловлюють С. Ліпсет, К.-Р. Сен, Дж. Торрес, які вважають, що шанси для демократії зростають у країн із рівнем економічного розвитку до 2346 доларів ВВП на душу населення, у межах 2346 – 5000 доларів – значно знижуються, а після 5000 відбувається стабілізація між демократією й економікою [7]. А Р. Даль стверджує, що існує верхня межа (близько 700 – 800 доларів ВВП на душу населення), вище якої шанси поліархії є найліпшими, за нижньою межею – 100 – 200 доларів – шансів для її виникнення практично немає.

Іншого погляду дотримується Д. Ростоу, вважаючи, зокрема, що відправною точкою демократизації може слугувати лише наявність національної єдності. І тому, за Д. Ростоу, "значна більшість громадян потенційної демократії не повинна мати сумнівів або якоїсь явної упередженості щодо того, до якої політичної спільноти треба належати. Вимога національної єдності відбиває ситуації, коли в суспільстві наявний латентний розкол або, навпаки, є сильне прагнення до об'єднання кількох спільнот, як, наприклад, у багатьох країнах арабського світу. Демократія – це система правління тимчасової більшості. Щоб склад правителів і характер політичного курсу могли вільно змінюватися, кордони держави мають бути стійкими, а склад громадян – сталим. За образним

зауваженням І. Дженнінгса, “народ не може вирішувати, поки хтось не вирішить, хто є народ” [8].

Національна єдність названа передумовою демократизації в тому сенсі, що вона мусить об'єднати всі стадії процесу. В протилежному випадку вона не має значення для демократичних перетворень. Вона може скластися в доісторичні часи, як у Японії або Швеції; може випереджати фази переходу до демократії на сторіччя, як у Франції, або лише на десятиліття, як у Туреччині. Не має значення, на думку Д. Ростоу, й те, яким чином досягалася національна єдність. Головна його теза полягає в тому, що національна єдність є найголовнішою попередньою умовою переходу до демократії, заперечуючи при цьому необхідність якогось мінімального рівня економічного розвитку і соціальної диференціації. Економічні та соціальні чинники такого роду входять у модель лише опосередковано як можливі підстави національної єдності або ж глибинного конфлікту, і висувати їх в якості “передумов” демократії або її індикаторів – принаймні сумнівно, тому що “лише запеклий економічний детермініст буде пояснювати колоніалізм або релігійні розбіжності винятково економічними причинами” [9].

А. Токвіль у передмові до XII видання “Демократії в Америці” поставив риторичне запитання: “Невже... знищивши феодальну систему і перемігши королів, демократія відступить перед буржуазією і багатіями? Чи зупиниться вона тепер, коли стала настільки могутньою, а її противники настільки слабкими?” [10]. А. Токвіль не був ворогом “буржуазії і багатіїв”. Він лише був стурбований тим, що економічна влада може виявитися причиною загибелі демократії – саме через матеріалізм самих демократій. І якщо його побоювання, висловлені на початку XX століття, перенести на теперішній час, то виявиться, що демократії відступають, поступаючись місцем іншим політичним режимам, що забезпечують матеріальний добробут народу.

Іншої точки зору дотримується Ф. Фукуяма, який у відомій праці “Кінець історії?” обґрунтував “універсалізацію” західної ліберальної демократії як кінцеву форму політичного устрою людства. Ця стаття виражала впевненість у тріумфі західної ліберальної демократії. Кінець XX сторіччя для американського вченого – це не просто кінець холодної війни чи періоду післявоєнної історії, а завершення ідеологічної еволюції людини на основі універсалізації західної демократії як остаточної форми правління [11].

Причому для Ф. Фукуяма ця перемога позначена тільки в сфері ідей та свідомості, а в реальному, матеріальному світі до такої перемоги, на його думку, ще далеко. Але саме цей ідеальний світ і визначає, з точки зору Ф. Фукуяма, у кінцевому сенсі, світ матеріальний.

Матеріалістичний ухил сучасного мислення характерний не лише для лівих (прихильників марксизму), вважає Ф. Фукуяма, посилаючись на

веберові ідеї, але й для багатьох антимарксистів, які розглядають людину лише як індивіда, що прагне максимального прибутку. Він категорично проти такого тлумачення, тому що, як зазначає М. Вебер у праці "Протестантська етика і дух капіталізму", вибір завжди здійснюється переважно в сфері свідомості, в ідеології. Центральна тема роботи М. Вебера, до аналізу якої не раз повертається Ф. Фукуяма, – довести, всупереч К. Марксові, що матеріальний спосіб виробництва – не "базис", а, навпаки, "надбудова", яка має корені в релігії та культурі. Ф. Фукуяма вважає: нерозуміння того, що економічна діяльність зумовлена свідомістю і культурою, призводить до досить поширеної помилки – пояснювати навіть ідеальні в природі явища матеріальними причинами.

Власне бачення цієї проблеми подає американський соціолог і футуролог О. Тоффлер. Так, зокрема, він пророкував, що останнє десятиліття XX сторіччя буде й останніми роками демократії у формі, зумовленій індустріальним суспільним розвитком. Якщо в індустріальному суспільстві основними силами були "традиціоналісти", прихильники аграрного порядку "першої хвилі", і "модерністи" – носії цінностей індустріалізму "другої хвилі", то наприкінці XX століття вже не спостерігається яскраво виражених полюсів у структуруванні влади. Нова соціальна реальність, заснована на ідеалі їх розмаїтості і неоднорідності, буде все більше витискувати реальність індустріальних спільнот з їхніми прагненнями – асиміляцією і гомогенністю. Зростаюча соціальна неоднорідність руйнує саму підставу ідеї масової демократії, як, власне, поняття "маси". О. Тоффлер робить висновок, що узгоджена з "мозаїчною" економікою "мозаїчна" демократія орієнтується на окремого індивіда [12]. Але розмаїтість викликає до життя групи і рухи, які почасти мають виражену антидемократичну спрямованість та претендують на тоталітарне панування в окремо взятому суспільстві, а то й в усьому світі. До них О. Тоффлер відносить три основні розгалуження: релігійні групи, окремі екологічні та націоналістичні сили, а також об'єднання людей, що дотримуються екстремістських поглядів (масонські ложі тощо). Тобто соціальні напрями, які залучають різні антидемократичні сили, мають різну основу: релігійного фундаменталізму, еко-фашизму, расизму, котрі воляють обмеження прав людини, порушення свободи віросповідання й несуть загрозу самій демократичній інституції приватної власності. Тільки стабільне суспільство є, за О. Тоффлером, значною мірою захищеним від наслідків діяльності таких груп. Однак щодо глобального перехідного періоду, то саме ці сили вступають у єдиноборство з демократією XXI століття в епоху зрушень у владних структурах. Таким чином, робить висновок О. Тоффлер, замість прогнозованого "кінця ідеології" ми стаємо свідками виникнення як на глобальному, так і на національному рівнях множини нових пересічних ідеологій, кожна з яких містить власне бачення реальності. І, виходячи з цього, футуролог з'ясовує одну із

фундаментальних підвалин сучасних демократій – свободу інформації. Закритість інформації властива репресивним режимам у корумпованих суспільствах. Свобода інформації тісно пов'язана з поняттям “свобода самовираження” особистості. А регулювати ці взаємини, на думку О. Тоффлера, мусить інформаційна етика.

Підсумовуючи своє дослідження, О. Тоффлер ще раз підкреслює, що зміна влади, яка відбувається на всіх рівнях – міжособистісному, соціетальному, глобальному – визначається принциповою зміною самої природи влади. Влада, заснована на силі і багатстві, втрачає свій вплив (хоча й не зникає взагалі). Справжньої влади в сучасних демократіях досягають знання в різних формах – інформації, науки, мистецтва, етики. Цьому типові влади відповідає і новий тип культури й у цілому – новий тип суспільства.

Аналізуючи процес демократизації в повоєнній Європі, німецький філософ К. Ясперс пов'язував воедино поняття “свобода”, “демократія”, “право”, “воля”. Людина, вважає він, має дві претензії: по-перше, на захист від насильства, по-друге, на значущість своїх поглядів і власної волі. Захист дає їй правова держава, значущість поглядам і волі – демократія. До непорушності прав людини як особистості приєднується її право брати участь в житті суспільства. Таке можливо, за твердженням К. Ясперса, тільки за умов демократії, тобто за можливості всіх громадян здійснювати вільне волевиявлення.

К. Ясперс дає визначення поняттю “політична воля”: “Воля людини починається з того моменту, коли в державі, де вона живе, вступають у дію прийняті закони. Така воля називається політичною свободою” [13]. Він ставить знак рівності між аналізованим поняттям і демократією. Проте К. Ясперс попереджає, що абстрактна абсолютна значущість демократичних методів і механічна більшість не може бути в усіх випадках надійним засобом для вираження справжньої волі народу. У більшості випадків ці демократичні методи ефективні, але іноді може виникнути необхідність поставити їх у певні межі. Але це дозволено тільки тоді, коли небезпека загрожує правам людини і самій свободі, тому що воля – найцінніше благо; вона ніколи не приходить сама собою, не зберігається автоматично. Зберегти волю, вважає К. Ясперс, можна лише в тому випадку, якщо вона усвідомлена і відчувається відповідальність за неї. “Воля завжди піддається нападам і тому завжди в небезпеці. Там, де ця небезпека не відчувається, волю вже майже втрачено”. К. Ясперс робить висновок, що вирішальною ознакою відчуття свободи є “віра у волю”. З цього виникає надія на майбутнє.

Цілком аналогічний зміст вклав у свій останній публічний виступ Ф. Рузвельт: “Єдина межа нашим завтрашнім досягненням – це наші сьогоднішні сумніви. Тому давайте підемо вперед із могутньою і дієвою вірою в серці”.

Таким чином, як свідчить історичний досвід, єдина можливість уникнути принципового розбалансування різних політичних сил і не допустити "зворотної хвилі" демократичного процесу – це зорієнтувати діяльність його інституцій на захист прав і свобод неподільного політичного і соціального атома – індивіда. Саме таку відповідь дає нам багатовікова політична практика, котра показує, за рахунок чого демократія може виявити свою конструктивну спроможність в організації політичного, економічного та соціального життя. І в цьому сенсі насамперед розвинені західні країни наочно продемонстрували неминучість домінування в культурному полі демократії універсальних цінностей прав людини, що означає визнання окремого індивіда як вирішального джерела влади і вимірника, показника ефективності політичних процесів. Тільки на цій ціннісній основі можна виявити універсальну природу сучасної демократичної організації влади, створивши мережу таких політичних інститутів, які дали б можливість перевести демократичну практику зі стану "безладдя", у якому вона перебуває з моменту розпаду тоталітарних структур, у фазу організації й подальшої стабілізації.

Література:

1. **Сморгунов Л. В.** Сравнительная политология: Теория и методология измерения демократии. – СПб: Изд-во СПб ГУ, 1999. – С. 128-130.
2. **Хантингтон С.** Будущее демократического процесса: от экспансии до консолидации // МЭ и МО. – 1995. – №6. – С. 87-88.
3. **Хантингтон С.** Указ. праця. – С. 90.
4. **Ильин И. А.** Наши задачи. Статьи 1948-54 гг. – Париж, 1956. – С. 343.
5. Цит. за: **Ростоу Д. А.** Переходы к демократии: попытка динамичной модели // Полис. – 1996. – №5. – С. 8-9.
6. **Хантингтон С.** Указ. праця. – С. 88.
7. **Сморгунов Л. В.** Указ. праця. – С. 145.
8. **Ростоу Д. А.** Указ. праця. – С. 6-7.
9. **Ростоу Д. А.** Указ. праця. – С. 8
10. **Токвиль А. де.** Демократия в Америке. – М., 1992. – С. 23.
11. **Фукуяма Ф.** Конец истории? // Вопросы философии. – 1990. – №3. – С. 134-135.
12. **Тоффлер О.** Проблемы власти на пороге XXI столетия // Свободная мысль. – 1992. – №2. – С. 118.
13. **Ясперс К.** Цель – свобода // Новое время. – 1990. – №5. – С. 35.